
СПОСОБИ ЖИТТЯ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА ГОЛОЦЕНУ

Л. Л. Залізник

У статті розглядаються способи життя первісних мисливців у різних природно-ландшафтних зонах фінального палеоліту та мезоліту України. У кожній з них первісне суспільство формувало неповторний комплекс поведінки, який охоплював усі аспекти життя мисливських колективів (господарство, домобудівництво, раціон, складові матеріальної культури тощо). Кожен з них є продуктом всебічного пристосування первісних колективів до специфіки природного оточення. У науці вони відомі під назвами модель господарської адаптації або господарсько-культурний тип.

Починаючи з пізнього палеоліту мисливські суспільства існували у вигляді певних моделей адаптації або господарсько-культурних типів (ГКТ) за термінологією радянських дослідників. Отже, модель адаптації — це форма існування власне людського суспільства, яке остаточно формується у пізньому палеоліті разом із становленням власне людини номо *sapiens*. Кількість моделей адаптації мисливців відповідала кількості природно-ландшафтних зон, заселених людством. Це полегшує класифікацію моделей господарської адаптації мисливських суспільств.

Модель адаптації або ГКТ — «це певний комплекс господарства і культури, характерний для народів, що мешкали в певних природно-географічних умовах за певного рівня їх соціально-економічного розвитку»¹. Отже, модель адаптації суспільства залежала від двох факторів: рівня його розвитку та природного оточення. За рівнем розвитку суспільства діляться на історичні типи: нижчі мисливці (ранній палеоліт), вищі мисливці (пізній палеоліт, мезоліт, частково неоліт), мотижні землероби, орні землероби, відгонні скотарі, скотарі-кочовики тощо².

Суспільства різних історичних типів в однакових природних умовах існують у формах різних моделей адаптації. Так, у саванах Східної Африки по сусідству живуть мисливці та збирачі племені хадза та відгонні скотарі банту. Різні форми адаптації виробляються суспільствами одного історичного типу в різних природно-ландшафтних зонах.

Тобто, модель адаптації суспільств з однаковим рівнем соціально-економічного розвитку залежить від природного оточення. Низький рівень продуктивних сил первісних мисливців обумовив жорстку залежність форм їх існування від середовища. Тому кожній достатньо своєрідній природній зоні відповідала власна модель адаптації первісної людності.

Зараз відомо 11 моделей адаптації або ГКТ вищих мисливців, що відповідали природно-ландшафтній диференціації середовища. За головними особливостями способу життя вони групуються в 4 лінії розвитку первісних суспільств з привласнюючою економікою: 1) тропічні збирачі, 2) мисливці відкритих просторів, 3) мисливці закритих просторів, 4) рибалки та морські звіробі³.

Багатство та цілорічна доступність харчових ресурсів тропічної зони сприяли виникненню тут своєрідного мандрівного способу життя. Його господарською основою було збирання рослинної їжі, різноманітних дарів моря, з принагідними полюванням на дрібних тварин та рибальством. Відомо два різновиди господарської адаптації тропічних збирачів: збирачі та мисливці тропічних лісів та збирачі і рибалки морських узбереж.

Основою існування мисливців відкритих просторів було колективне полювання на стадних травоядних. В основному воно мало форму мисливського контролю за шляхами сезонних міграцій стадних ссавців. Стадність об'єкту

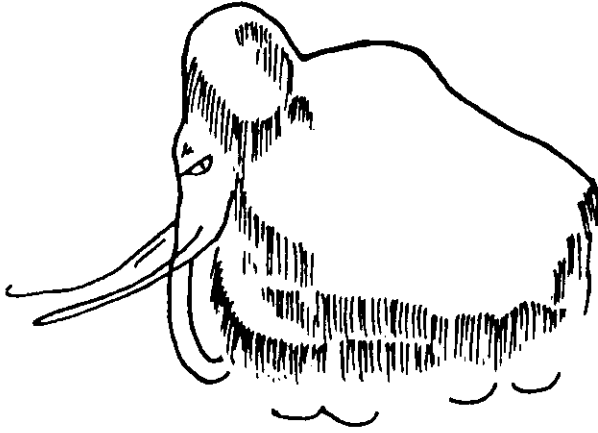

Рис. 1. Зображення мамонта на стіні гроту Комбераль (Франція).

(рис. 1), мисливці на північного оленя лісотундри, мисливці на бізона та коня степів, мисливці прильодовикових гір.

У лісі та горах тварини не утворюють великих стад, а пасуться поодиночі або невеликими групами. Мисливці закритих лісових та гірських ландшафтів помірної та субтропічної зон полювали на нестадних тварин, ловили рибу. На відміну від колективних мисливців відкритих просторів у їхньому господарстві переважало індивідуальне полювання. Через це мисливське населення лісів та гір більшу частину року було розпорошене по промислових територіях, тоді як мисливці відкритих просторів значний час жили великими обшинними селищами. Тому у перших більш консолідованою ніж община була сім'я, а у других — навпаки. До мисливців закритих просторів належать моделі адаптації мисливців та рибалок лісів помірної зони та мисливці гірських лісів.

Рибалки та морські звіробі існували за рахунок ресурсів водоймищ. Тому вони були прив'язані до узбереж і вели менш рухливий спосіб життя ніж тропічні збирачі чи мисливці лісів та гір помірної зони. До цього прибережного напрямку первісної економіки належать моделі адаптації рибалок та мисливців річкових узбереж великих річок помірної зони, рибалки та збирачі морських узбереж помірного поясу, мисливці на морського звіра та рибалки арктичних узбереж⁴.

Отже, природно-ландшафтна диференціація передумовила формування системи моделей господарської адаптації (ГКТ) первісності. У кожній природній зоні з достатньо вираженою специфікою клімату, флори та фауни поширювалися специфічні форми господарсько-культурної адаптації суспільства, складалися своєрідний річний господарський цикл та спосіб життя людності. Тобто, кожна модель адаптації розвивалася в межах певної природної зони. Разом з тим, остання ніколи не буває повністю однорідною на всій її території.

Природні зони складаються з ландшафтів, що виокремлюються в їх межах за природно-кліматичними ознаками другого порядку. Наявність ландшафтного рівня природної диференціації в межах зон обумовило формування в межах окремих моделей господарської адаптації первісності їх варіантів.

Як археологія, так і етнографія, свідчать, що небагато первісних народів були носіями моделі господарської адаптації у її класичному, чистому вигляді. Досить часто остання мала елементи сусіднього господарського типу, тобто являла собою власне варіант даної моделі.

Наприклад, мезолітичне населення лісової зони Європи було носієм своєрідної моделі адаптації мисливців та рибалок помірної зони, що в зоні сибірської та канадської тайги дожив аж до початку ХХ ст.⁵ Однак, петрогліфи Карелії⁶ (рис. 2) свідчать, що лісові мезолітичні мисливці цього регіону бу-

промислу — головна і визначальна умова існування цього напрямку мисливського господарства. А стадність безпосередньо залежала від ступеню відкритості ландшафтів, тобто відсутності лісу. Мисливці відкритих просторів населяли холодні тундростепи та лісостепи прильодовикової Євразії та Північної Америки, голоценові тундри, степи та напівпустелі. Відомо чотири моделі адаптації мисливців відкритих просторів: мисливці на мамонта прильодовикового лісостепу

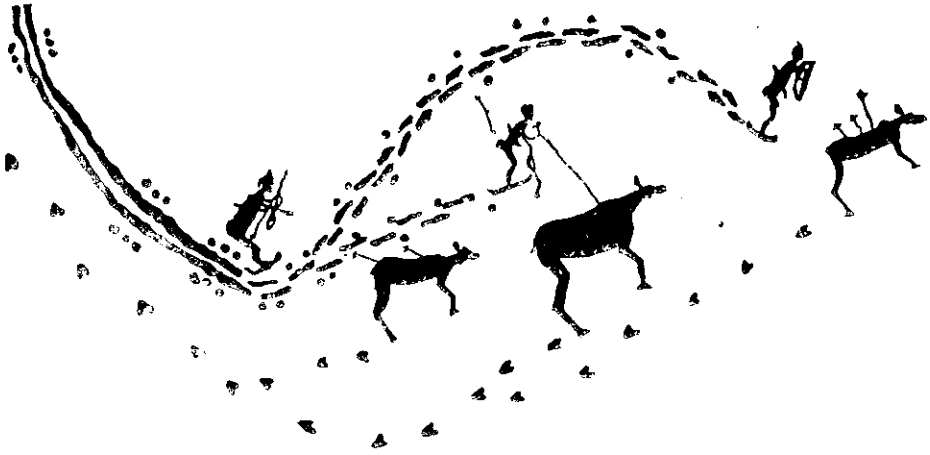

Рис. 2. Зимове полювання на лосів. Зображення на скелях Карелії.

ли носіями деяких елементів господарства морських звіробіів і полювали на тюленів. У північних відрогам Альп у Баварії модель адаптації лісових мисливців у мезоліті доповнювалась елементами гірського мисливського господарства⁷.

Північні атапаски Америки у ХІХ ст. були також носіями лісової моделі адаптації. Однак різні їх групи належали до різних варіантів цієї моделі. Так, у господарстві атапасків басейну Юкона важливу роль відігравала ловля лосося, тому влітку вони жили як рибалки річкових узбереж. Племена, що мешкали в Кордільєрах, у річному господарському циклі мали елементи, що зближували їх з мисливцями гірських лісів. У господарстві атапасків лісотундри є елементи моделі адаптації мисливців на північного оленя (поколка карібу). У первісних колективах, наближених до узбережжя океану, простежуються окремі елементи моделі адаптації морських звіробіів — промисел тюленів весною та влітку⁸.

У середній смузі України між лісами Полісся та степами Причорномор'я в лісостепах у мезоліті існував варіант окремої моделі господарської адаптації, що включав як елементи лісового мисливського господарства, так і степового. Роль лука як головної зброї лісових мисливців була тут значно вище, ніж у степу. Не випадково, що на лісостеповій стоянці Мирне трапецієподібних вістер стріл значно більше, ніж серед знарядь кукрецьких мисливців причорноморських степів.

Варіант конкретної моделі адаптації виникає внаслідок появи в ній елементів сусідньої моделі господарської адаптації до природного середовища. Як правило, це має певні природничі причини і відбувається в умовах відсутності чіткого природно-ландшафтного кордону між сусідніми зонами. Так, на межі лісу з тундрою формується варіант лісової моделі адаптації з елементами тундрового мисливського господарства. На межі гір зі степом виникає варіант гірської моделі адаптації з елементами степового господарства тощо.

Кордон між сусідніми моделями ніби розмивається за рахунок формування господарсько-культурного комплексу, що включає елементи обох. Такий комплекс є варіантом моделі адаптації, елементи якої переважають у його структурі, але з рисами, що наближають його з адаптивною моделлю сусідньої зони.

Отже, варіанти утворюються на кордоні природно-ландшафтних зон, зайнятих різними моделями адаптації, або в регіонах, природна специфіка яких недостатньо виражена для формування всього комплексу своєрідної моделі адаптації. Варіанти слід відрізнити як від власне моделей адаптації, так і від етапів їх розвитку. Кілька послідовних етапів розвитку має модель адаптації мисливців на північного оленя лісотундри. Найдавніший мадленський її етап характеризувався полюванням на оленів на річкових переправах за

допомогою гарпунів. З поширенням лука розпочався фінальнопалеолітичний свідеро-аренсбурзький етап, а човна і ручних нарт — ранньоголоценовий мезолітичний етап розвитку. Поширення транспортних оленярства та собаківництва властиве останньому періоду існування лісотундрової моделі адаптації мисливських суспільств. З переходом до відтворюючих форм економіки в лісотундрі поширюється адаптивна модель оленярства м'ясного напрямку⁹.

Три етапи простежено у розвитку степових мисливців Північного Причорномор'я. У пізньому палеоліті вони спеціалізувалися в колективному полюванні на бізона, у фінальному — промишляли коня. У мезоліті велику роль починає відігравати індивідуальний промисел лісостепових копитних і перш за все тура. Фактично, мезолітичні мешканці півдня України належали до лісостепоного варіанту степової моделі адаптації.

Отже, господарська диференціація первісності складається з кількох підрозділів різного рівня. Найвищий з них — це історичний тип суспільства, що визначає рівень розвитку продуктивних сил та загальний напрям економіки. У межах історичного типу вищих мисливців простежено 11 моделей адаптації або господарсько-культурних типів. За економічною стратегією останні утворюють чотири групи: мисливці відкритих просторів, мисливці закритих ландшафтів, тропічні збирачі та рибалки і звіробой узбереж. Кожна модель адаптації не є незмінною і по мірі розвитку продуктивних сил суспільства проходила кілька послідовних історичних етапів. Ландшафтно-кліматичні особливості окремих регіонів єдиної природної зони обумовлювали виникнення в межах єдиної для даної зони моделі господарської адаптації її локальних варіантів.

У первісну епоху існувала жорстка залежність способу життя людини від оточуючого середовища. Вона полягає в тому, що кожній достатньо виразній природній зоні відповідав специфічний спосіб життя або модель господарської адаптації первісного населення¹⁰. Відповідно природно-ландшафтній диференціації території України у фінальному палеоліті та мезоліті тут розвивалося 7 моделей адаптації первісності. Серед них мисливці на мамонтів, північних оленів, степові мисливці на стадних копитних, мисливці прильодовикових гір, лісів помірної зони, гірських лісів, рибалки та мисливці річкових узбереж. Логіка їх розвитку тісно пов'язана з природно-кліматичними змінами та прогресом продуктивних сил первісного суспільства на межі плейстоцену та голоцену.

Прильодовикова Європа наприкінці плейстоцену характеризувалася гіперзональністю або ж відносною однорідністю природної обстановки. Дальні сезонні міграції трав'янистих спричинили вимішування фауни та поширення відносно одноманітного фауністичного комплексу на величезних обширах холодних тундро- та лісостепів північної півкулі. Тому мисливці прильодовиків'я вели багато в чому подібний спосіб життя, обумовлений подібністю методів та термінів мисливського промислу різних стадних трав'янистих. Їх економічною базою був промисел великих стадних тварин, загальні закони поведінки яких обумовили однотипність моделей адаптації прильодовикових мисливців.

Небувалий розвиток трав'яного покриття обумовив дуже високу щільність великих трав'янистих у холодних прильодовикових тундростепах. Їх біомаса в кілька разів перевищувала біомасу сучасних тундр та степів¹¹. Висока продуктивність перигляціального середовища обумовила розквіт прильодовикового мисливського господарства пізнього палеоліту.

За законами біології стадність та рухливість трав'янистих пропорційна відкритості ландшафтів. Тобто, чим менше дерев та гір у регіоні, тим більше стадність і рухливість трав'янистих. Перевага стадного способу життя перед нестатним полягає в тому, що окремі тварини можна не стежити за безпекою. Хижаку значно важче наблизитись непоміченим до стада, ніж до однієї тварини, що дає змогу стадним тваринам спокійно пастись, не відволікаючись на спостереження за хижаками. Однак усі ці переваги стадо втрачає в лісі чи горах. Деревна рослинність, кущі та розчленований рельєф дають можливість хижакам підкрастися навіть до стада. Крім того, у закритих ландшафтах стадо не може вільно пересуватися і таким чином втрачає всі переваги перед

нестатним способом життя. Тому в лісі трав'яні пасуться поодинокі або невеликими групами.

Оскільки безлісні, рівнинні простори були визначальною рисою ландшафтів прильодовикової Європи, то стадність трав'яних була надзвичайно високою. Однак чим численніше стадо, тим швидше воно поїдає та вибиває траву, а отже вимушене пересуватися у пошуках нових пасовиськ. Крім того, різко континентальний клімат зі значними перепадами між літньою та зимовою температурами обумовив масові сезонні міграції плейстоценових трав'яних.

Стадність та міграційність трав'яних визначили специфіку прильодовикового мисливського господарства¹².

Кожен рік відбувалося дві великі сезонні міграції трав'яних. Весною тварини мігрували з півдня на північ слідом за хвилею вегетації трав. Восени перші заморозки та снігопади гнали величезні стада тварин на південь. Під час осінньої та весняної міграцій копитні утворювали стада, які нерідко нараховували десятки тисяч голів. У цей час створювалась унікальна можливість полювати на тварин, що концентрувалися в одному місці з гігантських територій, недосяжних для первісних мисливців через відсутність транспортних засобів.

Справа полегшувалася ще й тим, що шляхи міграцій, місця переправ через ріки та озера, місця сезонних пасовиськ були постійними у кожній популяції ссавців. Тобто у прильодовикових мисливців не було необхідності переслідувати стада мігруючих трав'яних. Через відсутність транспортних засобів та велику швидкість міграції тварин (до 80 км на день) вони й не могли цього робити. Суть господарської стратегії прильодовикової пізньопалеолітичної людності полягала в мисливському контролі за міграційними шляхами стадних тварин.

Тобто, пізньопалеолітичні мисливці чекали на мігруючих тварин на їх традиційному, постійному шляху переходу між північними літніми та південними зимовими пасовиськами. Дослідники відзначали концентрацію пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи на кордоні літніх та зимових пасовиськ трав'яних¹³.

Особливо продуктивним було осіннє колективне полювання, коли тварини досягали максимальної ваги після літнього випасу, а їх шкура була найвищого гатунку. Осінні мігруючі стада були особливо численні і мисливці намагалися вбити якомога більше тварин, щоб забезпечити общину харчами на зимовий період (рис. 3). Осіння міграція безпосередньо передувала першим морозам, які створювали умови для зберігання м'яса протягом кількох зимових місяців.

Мисливська община проводила зиму на місці осіннього полювання, безпосередньо біля створених запасів м'яса. Адже повна відсутність транспортних засобів не дозволяла вивезти його в інше місце. Тому розташування стоянки поряд з кістковищем, що являє собою рештки колективного полювання, типове для пізнього палеоліту (Амвросіївка, Анетівка II, Солютре, Штельмор та ін.).

Наприкінці зими запаси м'яса вичерпувалися, а його рештки починали псуватися з приходом весняного тепла. Однак в цей час починалася нова сезонна міграція тварин з півдня на північ. Оскільки шляхи зимової та весняної міграції трав'яних хоч і були постійні, але як правило не збігалися, община переселялася на місце весняного колективного полювання. Весною тварини виснажені суворою зимівкою, а їх хутро починає линяти. Крім того тепле літо не дозволяло зберігати тривалий час велику кількість м'яса. Тому весняне полювання не було таким продуктивним як осіннє. Створювали запас м'яса, необхідний для існування общини до нової осінньої міграції тварин. Первісні мисливці знали численні способи зберігання м'яса в теплу пору року. Однак значну частину літнього раціону прильодовикових мисливців складало свіже м'ясо тварин, впольованих на літніх пасовиськах.

Не маючи транспортних засобів, прильодовикові мисливці мешкали на традиційних шляхах сезонних міграцій трав'яних. Проте шляхи весняної та осінньої міграцій часто не збігалися. Це змушувало мисливську общину не

Рис. 3. Полювання на мігруючих оленів на річковій переправі у фінальному палеоліті.

менше ніж двічі на рік міняти місце стійбища. Через це пізньопалеолітичні стоянки були сезонними. Постійність міграційних шляхів стадних травоядних обумовила періодичне повернення мисливських колективів на місця традиційних колективних полювань. Тому для пізнього палеоліту характерні групи однокультурних пам'яток, що є залишками стійбищ однієї общини, яка неодноразово поверталася в місця минулорічних стійбищ. Це групи свідерських стоянок Полісся, стоянки поблизу Рогалика на Луганщині, Кам'яні Балки під Ростовом на Дону, багатшарова стоянка Володимирівка на Поділлі та ін.

У міграціях стадних травоядних дослідники простежують наявність певних циклів з періодом у кілька років, після якого змінювався конкретний міграційний шлях при незмінному його загальному напрямку. Наприклад, тундрові олені за кілька років витолочують пасовиська і тому залишають старий міграційний шлях, повертаючись на нього знову через кілька років¹⁴. Масове полювання на традиційних шляхах сезонних міграцій також повинно було сприяти зміні конкретних шляхів пересування стадних ссавців.

Можливо періодичні зміни шляхів сезонних міграцій стадних тварин у результаті виснаження пасовиськ та мисливської діяльності людей були головними причинами залишення мисливськими колективами місць традиційного мисливського промислу. Відновлення пасовиськ та припинення на них мисливської діяльності створювало умови для повернення тварин на старі шляхи сезонних міграцій. Це, у свою чергу, приналежувало на старі мисливські угіддя ту ж саму або нову мисливську общину. Так виникали характерні для прильодовикового мисливського господарства вузли різнокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського, Пушкарівського, Надпорізького¹⁵.

Таким чином, мисливський контроль за міграційними шляхами стадних тварин, що був основою економіки первісних мисливців відкритих ландшафтів, обумовлював періодичне повернення поселень на міграційних шляхах травоядних у найзручніших для колективного загінного полювання місцях.

Як зазначалося вище, визначальний вплив на формування своєрідного прильодовикового мисливського господарства справили стадність та міграційність плейстоценових травоядних. Вони прямо залежать від ступеню відкритості ландшафтів. Максимальне поширення останніх збіглося з максимумом похолодання 17—20 тис. років тому. Дані палеогеографії та археології свідчать, що остаточно формування та максимальне поширення моделей господарської адаптації мисливців прильодовикових відкритих просторів відбувалося саме в цей час¹⁶.

Отже, основою моделей господарської адаптації прильодовикових мисливців пізнього палеоліту був річний господарський цикл, в основі якого лежали високопродуктивне осіннє та весняне колективні полювання на сезонно мігруючих стадних травоядних, що доповнювалися менш ефективною мисливською діяльністю відлітку та взимку¹⁷.

Усі мисливці відкритих просторів, включаючи прильодовикові, полювали на стадних травоядних методами колективного загону (загін в урвище, природну пастку, на мисливську засідку, в болото чи на тонку кригу, загонні облави на річкових переправах тощо).

Головною мисливською зброєю був спис з великим кістяним чи крем'яним наконечником. Довжина останніх залежала від розміру об'єкту промислу. Мешканці Суницької стоянки били мамонтів важкими списами з випрямленого мамонтового бивня довжиною 1,6—2,4 м або дротиками з наконечниками довжиною 0,4—0,6 м, виготовленими з мамонтового бивня¹⁸. Кістяні наконечники списів мисливців на мамонта з Межирічів на третину довші від наконечників мисливців на бізона з Амвросіївки та Анетівки II¹⁹. Північного оленя в пізньому палеоліті били списами з роговими зубчастими наконечниками-гарпунами.

Безпосереднім археологічним доказом полювання на стадних ссавців у плейстоцені за допомогою списів є масові знахідки кістяних наконечників серед кісток забитих зубрів у Амвросіївці та крем'яних вістер на численних місцях бою бізонів північноамериканських прерій. Про ефективність списа в полюванні на мамонтів свідчать рештки мамонта з 8 крем'яними наконечниками в тілі з берега р. Нако в Північній Америці та дані про етнографічних

мисливців на слонів екваторіальної Африки²⁰. Експериментальне полювання на слонів у національному парку Зімбабве переконливо засвідчило, що металні списи були дуже ефективною зброєю мисливців на слонів²¹.

Подібність способів життя різних прильодовикових мисливців пізнього палеоліту значною мірою була обумовлена аналогічними методами полювання на різних стадних травоядних. Природною передумовою цього була гіперзональність, тобто відносна однорідність природної обстановки в перигляціальній зоні. Разом з тим, у межах останньої виділяється 4 природно-ландшафтні підзони з певними особливостями клімату, флори та фауни.

З Південної Прибалтики на верхній Дніпро тяглася смуга тундростепу з пануванням північних оленів у териофауні. У Середньому Подніпров'ї, на Десні, у Поліссі та на Волині були поширені сосново-березові лісостепи з численною популяцією мамонтів. Від Полісся до Чорного моря простягалися перигляціальні степи, де провідними формами териофауни були бізон та плейстоценовий кінь. У Кримських та Карпатських горах вузька смуга змішаних перигляціальних передгірських лісів відділяла альпійські луки високогір'їв від прильодовикового степу рівнин. Якщо у гірських лісах мешкали благододні олені, сарни, кабани, ведмеді, то на яйлах паслися влітку прильодовикові копитні — північні олені, коні, кулани, сайгаки, бізони.

Наявність перерахованих підзон у межах єдиної прильодовикової зони обумовила мисливську спеціалізацію первісної людності, що населяла їх у пізньому палеоліті. Відповідно, у цей час в Україні поширилось 4 моделі господарської адаптації мисливців відкритих просторів: мисливці на мамонтів, мисливці на північного оленя, степові мисливці на бізона та коня, мисливці прильодовикових гір²².

Періодичні різкі потепління та похолодання фінального плейстоцену призвели у XII—X тис. до н. е. до вимирання мамонтів. Разом з ними зникла з Європи і господарська модель мисливців на мамонтів. Мамонт був природним конкурентом північного оленя і його вимирання певною мірою обумовило небувале поширення оленів у Євразії в XII—IX тис. до н. е. Це дало підстави дослідникам називати фінальний палеоліт епохою північного оленя. Разом з останнім глобального поширення набула в цей час модель господарської адаптації мисливців на північного оленя.

Кінець льодовикової епохи 10 тис. років тому ознаменувався різкими природно-кліматичними змінами, що спричинили радикальну перебудову первісної економіки прильодовикової Європи та драматичні зміни на її етнокультурній карті.

Внаслідок потепління на межі плейстоцену та голоцену відносно однорідна єдина зона відкритих прильодовикових ландшафтів розпалася на три окремі природно-ландшафтні зони: тундрову, лісову та степову. Із лісових рефугіумів середньої смуги перигляціальних відкритих просторів (прильодовиковий лісостеп) у ранньому голоцені розвинулася потужна зона лісів помірного поясу. Безкрай перигляціальні тундростепи були розірвані ранньоголоценовими лісами на північну тундрову і південну степову провінції, ізольовані одна від одної. Певною мірою ранньоголоценові тундри і степи були реліктами перигляціальних просторів. Їх тваринний та рослинний світ фактично являли собою збіднений перигляціальний фауністичний комплекс²³.

Ранньоголоценові тундри і степи успадкували не тільки природно-ландшафтну специфіку прильодовикових просторів, але й моделі господарської адаптації пізньопалеолітичних мисливців. На межі плейстоцену та голоцену близько 10 тис. років тому господарський тип мисливців на північного оленя переміщується слідом за об'єктом полювання далеко на північ у лісотундрову зону. З поширенням човна та ручних нарт він переходить на новий, ранньоголоценовий або мезолітичний етап розвитку.

На півдні у степовій зоні Східної Європи продовжувала розвиватися модель господарської адаптації степових мисливців. Однак і вони вступають у мезолітичний етап, що значною мірою було спричинено природно-ландшафтними змінами на зламі плейстоцену та голоцену. У цей час у степах зростає роль лісових біоценозів, а на зміну бізону та плейстоценовому коню приходять тур, тарпан, сайгак. Поширення лісостепових ландшафтів з нестатною

Рис. 4. Полювання на лося в зимовому лісі у мезоліті.

териофауною (перш за все тура) збільшило роль індивідуального полювання з луком та стрілами. Фактично на півдні України в мезоліті був поширений варіант степової моделі адаптації з елементами лісового мисливського господарства.

Загальна тенденція розвитку природничих процесів у ранньому голоцені характеризувалася різким збільшенням ролі закритих ландшафтів за рахунок поширення деревної рослинності. Відповідні зміни відбулися у тваринному світі, де стадні ссавці були витіснені нестатними. Останнє призвело до радикальних змін у первісній мисливській економіці, оскільки вимагало переходу до нових методів і термінів полювання, а отже докорінних змін у річному господарському циклі та способі життя мисливської людності.

Колективні методи полювання не є ефективними при промислі нестатних тварин. У нових умовах закритих ландшафтів вони не можуть забезпечити їжею великі мисливські колективи, необхідні для загінного полювання. Тому, з поширенням нестатної фауни в ранньому голоцені докорінно змінюється мисливська стратегія первісного населення. Люди починають полювати не великими обцинними колективами, як було у льодовикову епоху, а дрібними мисливськими групами. Саме в таких групах проходила більша частина життя мезолітичних мисливців, які, однак, періодично збиралися в обцинному селищі²⁴. Індивідуальне полювання з луком на нестатних тварин було основою мисливської економіки в мезоліті²⁵.

Однак ці зміни відбувалися з різною інтенсивністю в різних природних зонах ранньоголоценової Європи. Особливо суттєва природно-ландшафтна трансформація на грані плейстоцену та голоцену відбулася в середній смузі. Протягом короткого часу прильодовиковий лісостеп заростає сосново-березовими лісами, а на зміну стадам північного оленя приходять нестатні лісові копитні: тур, лось, благородний олень, косуля, кабан. Відповідно відбувається швидка і радикальна перебудова моделі господарської адаптації первісного населення. На зміну колективним мисливцям на північного оленя приходять індивідуальні мисливці та рибалки лісів помірної зони зі своєрідною економікою, річним господарським циклом, способом життя (рис. 4).

Роль лісів, нестатної фауни та, пов'язаного з ними, індивідуального полювання з луком та стрілами зростає в ранньому голоцені не тільки в лісовій, але і в степовій зонах, а також у горах. Пом'якшення клімату обумовило розширення смуги передгірських лісів за рахунок зменшення площі високогірських альпійських лук (полонин у Карпатах, яйл у Криму). Модель господарської адаптації мисливців прильодовикових гір трансформувалася у мо-

дель мисливців гірських лісів. Остання відрізняється від своєї пізньопалеолітичної попередниці перш за все провідною роллю в економіці індивідуального полювання з луком на нестадних лісових копитних.

На початку голоцену виникають сприятливі умови для господарського освоєння людиною морських та річкових узбереж. Зникнення льодовика призвело до потепління води в північній частині Світового океану, різкого збільшення кількості планктону, а отже й риби та морських ссавців. Дослідження стоянки Ігрень та її подібних у Надпоріжжі свідчить про формування тут моделі адаптації рибалок та мисливців узбереж великих річок. Вони існували за рахунок ресурсів Дніпра та полювання на копитних прирічкових лісів²⁶.

Отже, соціально-економічні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті розвивалися відповідно до природно-кліматичних змін.

Якщо у пізньому палеоліті України були поширені моделі господарської адаптації мисливців відкритих просторів, то у мезоліті на більшості території України мешкали мисливці закритих лісових та гірських ландшафтів.

В основі господарської стратегії прильодовикових суспільств лежав мисливський контроль над міграційними шляхами стадних трав'янистих. Основну їх масу добували методом колективного загону під час сезонних міграцій. У мезоліті провідну роль в економіці відігравало індивідуальне полювання на нестадних лісових копитних.

Американський дослідник Л. Бінфорд розділив мисливські суспільства на дві великі групи — колекторів та форејджерів²⁷. Якщо колектори більшу частину року існували за рахунок запасів, що створювались у відносно короткий термін інтенсивного полювання, то форејджери постійно рухались по промисловій території у пошуках харчових ресурсів. Тобто, пізньопалеолітичні мисливці відкритих просторів за класифікацією Л. Бінфорда були колекторами, а мезолітична людність закритих лісових ландшафтів — форејджерами.

Сім згаданих у статті моделей господарської адаптації були представлені у фінальному палеоліті та мезоліті України по-різному. Наприклад, степовий тип господарства розвивався на півдні України протягом усього періоду, хоч і в різних варіантах. Зокрема його варіант спеціалізованих мисливців на бізона, як і модель адаптації мисливців на мамонта, зникають на самому початку фінального палеоліту через вимирання об'єктів мисливського промислу.

Слід також зазначити різну ступінь вивченості згаданих моделей адаптації. Значною мірою вона залежить від стану джерелознавчої бази. Якщо такі моделі адаптації, як мисливці на північного оленя та лісові мисливці досліджені досить добре, то суспільства мисливців на мамонта, мисливців прильодовикових гір, мисливців ранньоголоценових лісостепів та ін. потребують всебічного, комплексного, монографічного аналізу.

Примітки

¹ Левин М. Г., Чебоксаров П. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 4.

² Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытного общества.— М., 1979.— С. 65; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 57, 58.

³ Зализняк Л. Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы.— Элиста, 1990.— С. 4.

⁴ Там же.— С. 4, 5.

⁵ Зализняк Л. Л. Население...— С. 65—98.

⁶ Савватеев Ю. А. Залавруга.— Л., 1970.— 442 с.

⁷ Jochim M. Hunter-Gatherer Subsistence and Settlement.— New York, 1976.— 206 p.

⁸ Дзеніскевич Г. И. Атапаски Аляски.— Л., 1969.— 115 с.; Stone V. Atapaskan Adaptation Hunters and Fishermen of the Subarctic Forests.— Chicago, 1974.— P. 65, 66.

⁹ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— С. 106.

¹⁰ Зализняк Л. Л. Население...— С. 57—62.

- ¹¹ *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1979.— С. 31, 32.
Hassan T. Demographic Archaeology.— New York, 1981.— P. 13, 14, 204.
- ¹² *Зализняк Л. Л.* Первобытные охотники открытых пространств...— С. 4—13.
- ¹³ *Степанов В. П.* Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии.— М., 1976.— С. 305.
- ¹⁴ *Симченко Ю. Б.* Культура охотников на оленей Северной Евразии.— М., 1976.— С. 75.
- ¹⁵ *Зализняк Л. Л.* Закономірності розміщення стоянок кам'яного віку // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 15, 16.
- ¹⁶ *Зализняк Л. Л.* О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 60; *Зализняк Л. Л.* Первобытные охотники...— С. 9.
- ¹⁷ *Зализняк Л. Л.* О характере общины...— С. 69; *Зализняк Л. Л.* Охотники на северного оленя...— С. 117—128, 166.
- ¹⁸ *Бадер О. Н.* Палеолитические погребения и палеолитические находки на Сунгири // Сунгирь. Антропологические исследования.— М., 1984.— С. 11.
- ¹⁹ *Ермолов Л. В.* Охотничья деятельность и экология в каменном веке Северной и Центральной Азии // КСИА АН СССР, 1985.— № 181.— С. 41.
- ²⁰ *Wormington M.* Ancient men in North America.— Denver, 1957.— P. 55.
- ²¹ *Frison G.* Experimental use of Weaponry and tools on African elephants // American Antiquity.— 1989.— № 54.— P. 766—784.
- ²² *Зализняк Л. Л.* Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену на початку голоцену // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 13.
- ²³ *Вангенгейм Э. А.* Перигляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биогенезов СССР в голоцене.— М., 1976.— С. 92—101.
- ²⁴ *Зализняк Л. Л.* Население Полесья...— С. 125.
- ²⁵ *Зализняк Л. Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 5.
- ²⁶ *Зализняк Л. Л.* Мисливці прильодовикової Європи...— С. 17.
- ²⁷ *Binford L.* Willow smoke dog's tails: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation // American Antiquity.— № 45.— 1980.— P. 4—20.

Л. Л. Зализняк

СПОСОБЫ ЖИЗНИ ОХОТНИЧЬИХ ОБЩЕСТВ УКРАИНЫ НА РУБЕЖЕ ПЛЕЙСТОЦЕНА И ГОЛОЦЕНА

В статье рассматриваются способы жизни первобытных охотников в разных природно-ландшафтных зонах финального палеолита и мезолита Украины. В каждой из них первобытное общество формировало неповторимый комплекс поведения, который охватывал все аспекты жизни охотничьих коллективов (хозяйство, рацион, составные материальной культуры и т. п.). Каждый из комплексов является продуктом всестороннего приспособления первобытных коллективов к специфике природного окружения. В науке они известны под названиями модель хозяйственной адаптации или хозяйственно-культурный тип.

Если в финальном палеолите Украины были распространены модели адаптации охотников открытых тундростепных пространств (охотники на мамонтов, бизонов, северных оленей, горные приледниковые охотники), то в мезолите господствовали охотничьи общества закрытых лесных ландшафтов (охотники лесов умеренного пояса, лесостепей, горных лесов, прибрежные охотники и рыболовы).

L. L. Zaliznyak

WAYS OF LIFE HUNTING COMMUNITIES IN UKRAINE ON THE BORDER OF PLEISTOCENE AND HOLOCENE

Ways of life of primitive hunters in different natural-landscape zones of the final paleolith and mesolith of Ukraine are described in the paper. The primitive community formed its own inimitable behaviour for each zone. That behavioural set embraced all aspects of life of hunting communities (householding, ration, components of material culture and so on) and was a result of all-round adaptation of primitive communities to specificity of the

environment. Such behavioural sets are known in science as models of economic adaptation or economic-cultural type.

In the final paleolith of Ukraine adaptation models of hunters in open tundra-steppe spaces (hunters of mammoths, bisons, reindeer; hunters in glacial mountains) were spread most of all; in the mesolith hunting communities of forest landscapes (forests of the moderate belt, forest-steppes, mountain forests, banks of rivers) including fishermen prevailed.

Одержано 11.03.96

ПРО МІСЦЕ ЖІНОЧИХ ПОХОВАНЬ В КУРГАНАХ СКІФСЬКОЇ ЕЛІТИ¹

Ю. В. Болтрик

В статті піддаються критичному розгляду сталі погляди на ряд найважливіших курганів Скіфії. Спростовується теза про панівне становище жінок чи «жриць» у поховальних комплексах представників скіфської еліти.

Потужним джерелом інформації у скіфознавстві є так звані царські кургани. Під цією традиційною і досить умовною назвою звичайно мають на увазі великі скіфські кургани зі складними підземними спорудами, в яких були поховані представники скіфської еліти в супроводі підлеглих осіб та розкішного поховального інвентаря. На превеликий жаль, поховальні комплекси «царських» курганів дійшли до нас після стародавніх пограбувань у досить спотвореному вигляді. Крім того на об'єктивну інтерпретацію пам'яток впливали й наслідки обвалів підземних споруд, а іноді й помилкові трактування, що сприймалися як аксіоми, в силу авторитету їх перших дослідників. Помилково визначена інформація з плином часу вкорінювалась у літературі і наступними поколіннями фахівців сприймалась як незаперечна. Все це породжувало певні хиби та суперечності у визначенні внутрішньої хронологічної послідовності підкурганних споруд і відповідно впливало на визначення головної особи в поховальному комплексі. Прикладом тому можуть бути майже бездоганні з формальної точки зору висновки Б. М. Мозолевого про те, що у всіх найбільших курганах Скіфії жіночі поховання були первинними². Маються на увазі кургани Олександрополь, Верхній Рогачик, Мелітопольський, а також Чортотлик та Солоха. Ці висновки суперечать загальним уявленням про роль та місце жінки в кочовому патріархальному суспільстві, принаймні в V ст. до н. е., як це засвідчували Геродот (IV, 114, 121) та Псевдо-Гіппократ (De aere, 25, 28). Пам'ятки, про які йдеться, належать до IV ст. до н. е., але і в цей час становище жінки в скіфському суспільстві важко визначити як рівноправне, не кажучи вже про якісь переваги над чоловіками. Саме для цього часу, на підставі аналізу восьми курганних могильників, К. П. Бунятян визнає домінування основних чоловічих поховань над основними жіночими, до того ж у курганах нижчого соціального рівня³. Серед дослідників, які у переважній більшості пасивно сприймали твердження Б. М. Мозолевого, лише Б. А. Шрамко виступив проти «гінекократизації» ключових комплексів скіфського поховального масиву⁴.

На наш погляд, теза про те, що у всіх найбільших курганах Скіфії головними були поховання жінок, при ретельному розгляді першоджерел руйнується, оскільки базується на помилкових висновках. В одних випадках помилку закладено хибною інтерпретацією окремих споруд поховальної па-